

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. Ф. Спиридонов

*ЗАКРЕПОЩЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА БЕЛАРУСИ
(XV—XVI вв.).*

Минск "Павука і техника", 1993. — 223 с.

На нинішньому етапі розвитку історичних досліджень, коли в тематиці наукових монографій переважає політична проблематика, поява робіт з історії соціально-економічних і правових відносин за середньовіччя має неабияке значення. Це обумовлено насамперед необхідністю рівномірного дослідження всіх аспектів історичного процесу загалом, а також потребою певних підсумків у дослідженні традиційних для радянської історіографії проблем. Однією з найактуальніших серед останніх була історія селянства. І хоча за більш як сто літ різноманітним аспектам аграрної історії Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (ВКЛРЖ) було присвячено чимало наукових праць (в тому числі й узагальнюючих), вона залишається далеко невичерпаною. Однією з найзначніших похибок загальних праць попередників було намагання уніфікувати історію селянства в досить віддалених та часом кардинально відмінних один від одного регіонах ВКЛРЖ. Для підтвердження певних теоретичних положень часто бралися однотипні фактологічні явища з усіх куточків цієї величезної литовсько-білорусько-української держави (1100 тис. км²). Що на певному етапі розвитку історичної науки в цілому давало уяву про загальні тенденції еволюції аграрних відносин у ВКЛРЖ.

Проте сьогодні подальший розвиток наукових досліджень вимагає детального вивчення аграрної проблематики в конкретних регіонах (областях, князівствах, воєводствах) ВКЛРЖ. Саме до таких регіональних праць належить рецензована монографія, присвячена складній науковій проблемі історії селянства в досить значному регіоні ВКЛРЖ (який охоплює сучасні межі Республіки Білорусь) *.

Детальний аналіз основних концепцій закріпачення селянства ВКЛРЖ та широка джерельна база (в тому числі й неопубліковані архівні матеріали) дали можливість М. Ф. Спиридонову створити ґрунтовне дослідження, в якому автор послідовно розглядає передумови й причини закріпачення селян, процес формування кріпосного селянства та законодавче оформлення кріпосного права.

В ході розгляду історіографії проблеми (с. 6—13) автор монографії досить критично аналізує основні концепції й праці, створені за більш як сто літ попередніми істориками, що дало можливість виявити ступінь дослідженості проблеми та висвітлити існуючі лакуни теоретичного і фактологічного плану. Хоча на фоні зроблених М. Ф. Спиридоновим висновків про немалий вклад істориків у розробку проблеми (с. 21—22), дещо категоричними видаються деякі оцінки попередніх праць (с. 18, 21).

У другому розділі "Передумови і причини закріпачення селянства" автор монографії детально аналізує зміцнення феодалльної земельної власності в Білорусі. Досить обґрунтованою видається й запропонована

* У 60—70-х роках проблема закріпачення селян ВКЛРЖ у межах сучасної Литви досліджувалась у працях Ю. Юргініса, П. Гудвічюса, С. Лазутки та ін.

ним класифікація категорій феодалів згідно з кількістю опоряджуваних ними коней (с. 31). Загалом не підлягає сумніву й висновок (зроблений на основі аналізу формування феодалної земельної власності) про те, що значне зміцнення економічних і політичних позицій феодалної знаті та розширення їхнього зв'язку з ринком становили необхідну передумову закріпачення селянства Білорусі.

Центральне місце у монографії належить третьому і четвертому розділам, в яких досліджується процес формування кріпосного селянства та законодавче оформлення кріпосного права в Білорусі. В них автор на основі аналізу нових матеріалів адміністративно-судової практики шляхти та судових органів справедливо відзначає, що одним з головних шляхів формування кріпосного селянства в XV—XVI ст. була невільна челядь ВКЛРЖ. Виділяючи при цьому проміжний етап — посадження челяді на землю як городників, що було пов'язано з реалізацією заходів аграрної реформи другої половини XVI ст. (с. 100—101). Іншим шляхом було закріпачення вільних людей. Завершення процесу закріпачення основної маси селян Білорусі автор відносить до середини XVI ст., а формування "відносно єдиного класу — стану феодалного суспільства — експлуатованого і кріпосного селянства" (с. 136) — на кінець XVI ст.

Описуючи закріпачення вільних людей, автор монографії все ж не уникнув певних суперечностей. Зокрема, полемізуючи з І. А. Юхо, М. Ф. Спиридонов однозначно відзначає, що "господарські (державні) селяни були кріпосними" (с. 124). Хоча наведені в книзі матеріали та й подальші зауваження автора свідчать, що на великокнязівських землях жили як "отчичі" так і вільні люди (с. 126—127), а відповідно до "Устави на волоки" 1557 р. піддані могли продавати будівлі й переселятися в інше місце, як далі зазначає М. Ф. Спиридонов (с. 153).

Можливо, в монографії слід було більш рельєфніше показати роль сільської громади у відповідальності за втечі і розшук селян (с. 138), та й загалом у протистоянні закріпаченню селян Білорусі.

Досить важлива наукова інформація вміщена в додатках рецензованої монографії, які загалом є результатом тривалого наукового пошуку і відзначаються значною скрупульозністю. На основі аналізу відомостей інвентарів 170 помість Білорусі другої половини XVI ст. М. Ф. Спиридонов у відповідній таблиці (с. 198—205) проаналізував структуру категорій селян за характером їх особистої залежності. Автором монографії також складена карта "Білорусь наприкінці XVI ст." та відповідний показчик населених пунктів, позначених на ній. Загалом на вказаній карті локалізовано 2302 населені пункти, в тому числі в межах Речі Посполитої — 2276, або 98,9 % всіх, позначених на карті (Великого князівства Литовського — 2165, або 94 %, королівства Польського — 110, або 4,8 %, і Задвінського герцогства — 1, або 0,1 %), Російської держави — 26, або 1,1 %. В сучасних же кордонах Білорусі — 1925 (83,6 %), Латвії — 2 (0,1 %), Литви — 181 (7,9 %), Польщі — 43 (1,9 %), Росії — 49 (2,1 %), України — 102 (4,4 %).

В цілому, незважаючи на оперування в основному документальним матеріалом XVI ст. (що обумовлено характером джерельної бази), М. Ф. Спиридонову вдалося створити вартісну наукову монографію з історії закріпачення селянства Білорусі, яка є важливим внеском у дослідження аграрної історії ВКЛРЖ.

А. О. ІУРКИК (Київ)